

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

FORMAL XƏBƏRİ OLMAYAN KONSTRUKSIYALARIN EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏDQİQİ

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aynurə Nəriman qızı Qurbanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

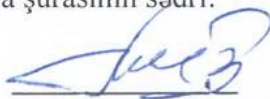
Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov

filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankişi oğlu Muradov

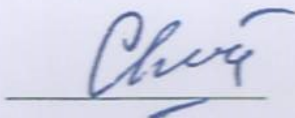
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:



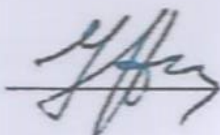
filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:



filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:



filologiya elmlər doktoru,
dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tədqiqat işinin aktuallığı söyləmlərin yaranmasının dinamik proseslərinə və onların müxtəlif strukturlarda qeyd alınmasına, insanın nitq-təfəkkür fəaliyyətinin təbiətinin açılmasına istiqamətlənməsi ilə şərtlənmişdir. Təfəkkürün məzmununun təqdim edilməsinin sintaktik variativliyinin sadə, mürəkkəb, mürəkkəbləşdirilmiş sintaktik strukturların formalaşması ilə bağlı komplekslərin alt qatların modelləşdirilməsi əsasında nəzərdən keçirilməsi cəhdi linqvistik araşdırmaların həm aktual, həm də perspektivli sahələrindən hesab edilə bilər. Tədqiqat işinin aktuallığı həm də söyləmlərin üst qatların törəməsi prosesinin parametrlərinin aşkar edilməsinin zəruriliyi ilə şərtlənir, çünki formal xəbəri olmayan konstruksiya (söyləmlərin) qeyd edilən aspektlərdə öyrənilməsi onların törəməsinin, struktur quruluşunun, semantikasının və fəaliyyətinin tam mənzərəsinin işlənilməsinə zəmin yaratması ilə bağlıdır.

Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilindəki formal xəbəri olmayan, fərqli və geniş praqmatik zənginliyə malik, fərqli leksik-qrammatik tərkibli və danışq aktında müxtəlif sintaqmatik mövqelərdə reallaşmış sintaktik konstruksiya təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti formal xəbəri olmayan müxtəlif illokutiv tipli söyləmlərin intonasiya tərtibi, bu tipli konstruksiya sintaktik, praqmatik və intonasiya xüsusiyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri formal xəbəri olmayan söyləmlərin (konstruksiya) təbiətini və danışq aktında işlənmə xüsusiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə tamamlayan üç aspektin: generativ, sintaqmatik və funksional-praqmatik aspektlərdən modellərin tədqiq edilərək sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- problemlə bağlı nəzəri mənbələri araşdırmaq;
- cümlənin üst qatının reallaşmasına gətirib çıxaran törəmə proseslərinin şərtləri və parametrlərini müəyyənləşdirilmək;
- formal feili xəbəri olmayan konstruksiya sintaktik-semantik əlamətlərini aşkar etmək və bu tip konstruksiya semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;

- feili xəbəri olmayan təktərkibli cümlələrin çoxaspektli danışiq dilinə (dialoji nitqə) aid olduğunu aydınlaşdırmaq;
- feili xəbəri olmayan təktərkibli cümlələrdə mənanın ifadəsində intonasiyanın rolunu müəyyənləşdirmək;
- feili xəbəri olmayan söyləmlərin semantik-praqmatik növlərinin danışiq aktındakı mövqeyi, habelə semantik-praqmatik strukturu ilə şərtlənmiş intonasiya xüsusiyyətlərinin variativləşməsini izləmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində analitik-təsviri, kontekstual təhlil, transformasiya, distributiv təhlil, eksperimental-fonetik, habelə semantik-üslubi sintaktik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində *dil materialı* kimi müasir ingilisdilli bədii nəsr nümunələrindən istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- dildə bütün feili xəbərsiz cümlələr iki əsas formal-qrammatik meyar: struktur-sintaktik (onlarda mübtəda və ya xəbər tərkibinin olması) və struktur-semantik (cümlələrin struktur və semantik təamlığı/yarımçıqlığı və onun kontekst və ya konsituasiyadan asılılıq dərəcəsinə görə) meyar əsasında təsnif edilə bilər;
- ingilis dilində formal feili xəbəri olmayan söyləmlər (konstruksiya) struktur və sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinə görə cümlərkibli cümlələrin elliptik variantını təmsil edir;
- söyləmlərin sintaktik-semantik təhlili onların əsas komponenti mövqeyindəki üzvün kateqorial və qeyri-kateqorial fərqləndirici sintaktik-semantik və intonasiya xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir;
- feili xəbərsiz söyləmlərin ümumi intonasiya strukturu zəngindir. Söyləmdə (həmin söyləmin seqment tərkibi sabit qalmaqla) adresata fərqli münasibət intonasiyanın illokutiv gücündən asılıdır.
- formal feili xəbəri olmayan söyləmlərin semantikasının açılmasında intonasiya mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Feili xəbəri olmayan, adresanta praqmatik təsir baxımından fərqlənən söyləmlərin müxtəlif semantik-praqmatik növlərinin intonasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlilinin aparılması, bu tip söyləmlərin semantik-praqmatik

çalarlarının ifadəsində intonasiya və leksik-qrammatik vasitələrin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiq edilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Mövzunun işlənməsi sintaksis və üslubiyyat sahəsində daha bir elmi təsəvvürün formalaşmasına, habelə feilsiz cümlələrin tərkibində elementar sintaktik vahidlərin sistem münasibətlərini təhlil etməyə imkan yaradır.

Aparılan sintaktik təhlil formal feili olmayan söyləmlərin daxilində sintaktik əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi, komponent və differensial sintaktik-semantik tərkiblərin təyin edilməsi, canlı danışığın sintaktik və intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi növbəti tədqiqatlar üçün baza rolunu oynaya bilər ki, bu da formal feili xəbəri olmayan söyləmlərin sintaktik semantika baxımından sintaksis elminə müəyyən töhfə kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqat işinin əsas müddəalarından sintaktik kateqoriyalar haqqında elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasına, ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisinin təkmilləşdirilməsinə və söyləmlərin sintaktik-semantik və intonasiya təhlilinin xüsusiyyətlərinə dair nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsində yardımçı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları elmi seminarlarda, ölkə miqyaslı və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müzakirə olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı Azərbaycan və bir sıra xarici ölkələrdə 16 məqalə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə I fəsil 36 səhifə, II fəsil 37 səhifə, III fəsil 58 səhifə, Nəticə hissəsi 3 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 19 səhifədir. İşin ümumi həcmi 159 səhifə – 222, 653 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı **"Müasir dilçilikdə cümlə və cümləyəbənzər vahidlərin tədqiqi tarixindən"** bəhs edir. **"Müasir dilçilikdə cümlənin tərifinə dair"** adlanan fəslin birinci bölməsində bir sıra dilçilərin cümləyə verdikləri təriflər təhlil edilir.

Cümlənin mənasının təhlilinə onun işarə kimi şərhinin yaranması və təkamülündən başlanılmışdır. Cümlənin referent nəzəriyyəsi (denotativ) adlandırılan bu nəzəriyyənin əsas ideyaları V.Q.Qak,¹ A.E.Kibrik,² və başqalarının³ əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq cümlə ifadə və məzmun planlarına malik dil işarəsi kimi şərh edilir. Deməli, cümlə yalnız kommunikativ vahid deyil, həm də mənanın nominatorudur. Cümlənin alt qatı predmet haqqında anlayışın onun varlıq əlaməti ilə uzlaşdığı səviyyədir. Üst qatda məna vahidləri sözlərdə, habelə morfosintaktik konstruksiyalarda təcəssüm tapır. Cümlənin semantik qatı dilin implisit qatı, sintaktik strukturun əsası, cümlə-söyləmlərin əsaslandırılmasıdır.

Ənənəvi dilçilikdə cümlə əsas fikir vahidi kimi müəyyənləşdirilsə də, onun statusu və verilən təriflər hələ də dilçiləri tam şəkildə təmin etməkdən xeyli uzaqdır, çünki cümlənin çoxşəxəliliyi və çoxaspektliliyi ona vahid bucaq altından yanaşmağa

¹ Гак, В.Г. Фразеологическая трансформаторика и проблемы фразеологии //Фразеологизм и его лексикографическая разработка: Сб. науч. тр. – Минск: Наука и техника, – 1983. – с. 60-67.

² Кибрик, А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания: универсальное, типовое и специфичное в языке / А.Е.Кибрик. – Москва: Едиториал URSS, – 2012. – 352 с.

³ Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика / И.М.Кобозева. – Москва: Едиториал УРСС, – 2010. – 352 с.

imkan vermir. *Konkret söyləmlərdən fərqli olaraq, cümlənin modeli özlüyündə “struktur minimum”, “konstruktiv minimum”, “cümlənin modeli”, “struktur nümunə”, ingilis dilində isə “the minimal sentence”, “the minimal structure of the sentence”, “the sentence pattern” və s. adlandırılan minimal mümkün elementlərin sayından ibarətdir.*⁴ Lakin dilçilikdə, xüsusən də rus dilçiliyində “cümlənin struktur sxemi” termini daha geniş yayılmışdır.

Cümləyə tərif verməyə cəhd edən Q.Q.Поçeptsovun qənaətinə görə, *“cümlə danışq aktında yaranmış, predikativliklə səciyyələnən və müəyyən struktur sxemi özündə reallaşdıran ən kiçik sintaktik konstruksiyayı”* təmsil edir⁵. Müəllifə görə, *“cümlə nitqlə kommunikasiyanın minimal vahididir. Cümlədən aşağı səviyyənin struktur vahidləri yalnız onun konstituentləri kimi çıxış edə bilər”*⁶.

Cümlənin semantik aspektinin araşdırılmasını hədəf seçən bu tədqiqat işində biz “dil-norma-danışq” trixotomiyasından (L.V.Şerbanın konsepsiyasından) çıxış edərək, cümləni konkret leksik dolum, müəyyən modal-kommunikativ, praqmatik keyfiyyətlər əldə edərək konkret söyləmlərdə reallaşan dil, mücərrəd vahid kimi qəbul edirik⁷.

Cümlə potensial referent olduğu halda, söyləm həmişə aktual referent, mütləq real, konkret situasiya ilə bağlıdır. Y.A.Levitskinin təbirincə desək, *“cümlə dil vahidi kimi mücərrəd situasiyanın adlandırılması keyfiyyətində özünün bütün münasibətlərində potensialdır”*⁸ və ya *“dil vahidi kimi cümlə qeyri-situativdir, yəni hər hansı bir konkret situasiyaya, kontekstə bağlı deyildir”*⁹.

⁴ Белошапкова, В.А. Современный русский язык. Синтаксис / В.А.Белошапкова. – Москва: – 1977. – с.231.

⁵ Yənə orada, – с.165

⁶ Yənə orada, – с.164.

⁷ Гак, В.Г. К проблеме лингвистической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики: сб. науч. тр. – Москва: Наука, – 1972. – с.192.

⁸ Левицкий, Ю.А. Основы теории синтаксиса / Ю.А.Левицкий. – Москва: КомКнига / URSS, – 2005. – с.216.

⁹ Yənə orada, – с.248.

Q.Q.Poçeptsov cümlə və söyləm arasında fərqi aydınlaşdırmağa cəhd etsə də, sonda bu iki anlayışın ənənəvi qarışdırılmasına qayıdaraq öz mövqeyindən geri çəkilir¹⁰.

Deməli, cümlədə feilin iştirakı zəruri olduğu halda, söyləm üçün bu mütləq deyil, yəni o, feilsiz də ola bilər.

Bəzi dilçilər söyləm-cümlədən bəhs edərkən söyləmin bitkinliyinin müəyyənləşdirilməsində intonasiya meyarını əsas götürürlər¹¹, lakin cümlənin struktur sxeminin müəyyənləşməsində bu meyarın daxil edilməsi özünü tam doğrultmur.

Cümlənin tərifinin əksəriyyət tərəfindən qəbul edilməsinin mümkünsüz olduğunu təsdiqləyən F.Veysəllinin qənaətinə görə, *“bir məsələ gün kimi aydındır ki, cümlənin tərfi lingvistik strukturu nəzərə alınmalıdır”*¹².

Birinci fəslin ikinci bölməsi *“Cümləyəbənzər söyləmlərin (konstruksiya) dilçilikdə tədqiqi”* adlanır.

Dilçilikdə təktərkibli cümlələrin statusunun müəyyənləşdirilməsində fərqli fikirlər mövcuddur. Bu fikirlər arasında üstünlük təşkil edən mövqe tərkibində feilin şəxslı forması olmayan təktərkibli cümlələrdir.

Dilçilikdə yarımçıq cümlələrin mövcudluğundan bəhs edən ilk dilçilərdən biri də A.M.Peşkovskidir. O, *elliptik cümlələri “yarımçıq cümlələr” kimi nəzərdən keçirir və onları “bir və ya bir neçə üzvü çatışmayan” cümlələrə aid edir*¹³.

Elliptik cümlələri müstəqil cümlə statusunda qəbul edən V.V.Vinoqradova görə, *“elliptik cümlələr danışq dili cümlələrinin*

¹⁰Почепцов, Г.Г. Предложение // И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцова. Теоретическая грамматика современного английского языка. / – Москва: Высшая школа, – 1982. – с.269.

¹¹ Адмони, В.Г. Синтаксическая семантика это семантика синтаксических структур // Проблемы синтаксической семантики: Материалы научной конференции. – М.:МГПИИЯ им.М.Тореза, – 1976. – с. 3-8.

¹² Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2007. – s. 233.

¹³Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М.Пешковский. – Москва: УРСС, – 2001. – с.3.

özünəməxsus tipikləşmiş formalarıdır, onların xüsusi struktur tipləri özlüyündə tam cümlələrin normasının posulmasını təmsil etmir"¹⁴.

Linqvistik mənbələrdə yarımçıq cümlələrə münasibətdə müxtəlif terminlərdən – "feilsiz cümlələr", "elliptik cümlələr", "nominativ cümlələr", "məişət və ya ekzistensial cümlə" terminlərdən geniş istifadə edilir. Bu cümlələr üçün ortaq cəhət onların danışq dili üçün səciyyəvi olmasından ibarətdir.

Beləliklə, ismi söyləmlərin funksional-sintaktik xüsusiyyətlərinə diqqət, onların komponentlərinin təhlili iki tip strukturun fərqləndirilməsinə imkan verir: 1) yarımçıq feili cümlələr və 2) tam feilsiz cümlələr.

H.Poutsuma isə elliptik cümlələrə mübtəda və ya xəbəri olmayan cümlələri aid edir və onun fikrincə, *"onlar kontekstdən bərpa edilə bilməz"*¹⁵. Müəllif elliptik cümlələrin beş növünü müəyyən edir: faktı təsdiq edən - */No pains, no gains//*, emosiya ifadə edənlər - *¡All right!*, sual - *¿What about her?*, ritorik sual və nidalar - *¿One knows the value of freedom, what then?*, əmr cümlələri - */Your passport, please//*.

H.Svit yazırdı ki, *elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır*¹⁶.

A.İ.Smirnitski isə elliptik cümlələr dedikdə – sözönülər, artikllər, bağlayıcılar, köməkçi feillərin olmadığı cümlələri nəzərdə tutur¹⁷. Elliptik cümlələrin strukturunda xəbər olmur və bu da həmin cümlələrə sürətlilik, şiddətlik, intensivlik, gərginlik çaları verir.

¹⁴ Виноградов, В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопросы языкознания, – 1954. № 1, – с.28.

¹⁵ Poutsma, H. A Grammar of Late Modern English / H.Poutsma. – Groningen P. Noordhoff, – 1926.

¹⁶ Sweet, H. A New English Grammar. Logical and Historical / H.Sweet. – Oxford: Clarendon Press, – P I. – 2007. – 445 p.

¹⁷ Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Литература на иностранном языке, – 1957. – с.100.

K.M.Abdullayev hesab edir ki, *ellipsisləşmə dolayısı ilə cümlə quruluşunda danışanın, informasiya verənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin təqdim edilməsinə xidmət edir*¹⁸.

F.Y.Veysəllinin fikrincə, *“elliptik cümlələr qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığına görə onlara parselyativ və ya parazitiv cümlələr də deyilir”*¹⁹.

A.Y.Məmmədov ellipsis hadisəsini tədqiq edərkən onun kontekst və konsituasiya ilə bağlı aşağıdakı növlərini fərqləndirmişdir: *“1) dialoqda ellipsis; 2) anaforik konstruksiyalarda ellipsis; 3) yarımçıq cümlələrdə ellipsis”*²⁰.

İngilis dilindəki konstruksiyalarda formal mübtəda aşağıdakı hallarda işlədilir: a) təbiət hadisələrini, havanı, zaman, məsafə və çəkini bildirən cümlələrdə: /It is cold today/(Bu dün soyuqdur); /It is a beautiful day/(Gözəl gündür); b) mübtədanın infinitiv, cerund və budaq cümləsi ilə ifadə olunduğu cümlələrdə - /It is important to learn new English words every day/(Hər gün yeni ingilis sözlərini öyrənmək vacibdir).

Beləliklə, demək olar ki, üst qatlar dildə mühüm rol oynayır, hətta onlar bəzən alt qatları sıxışdırır.

Linqvistik mənbələrdə feilsiz söyləmlər qrammatik cəhətdən “qüsurlu” hesab edilir, çünki onlar tamtərkibli cümlənin elementlərinə parçalana bilmir. İngilis dilində əmr cümlələrinin bir sıra tipləri vardır: a) substantiv əmr cümlələri - ¡Tea!; ¡Tea at once!; (Çay, çay elə indi). b) sözünü ilə təqdim edilmiş substantiv cümlələr - ¡Out of the way there! /Shouted the captain//; c) baş üzvü zərflik və adverbial cümlələr - /Ah abroad. Give way there/(Ah, xaricdə. Ah, yol verin.); d) baş üzvü sifətlə ifadə olunmuş təyini əmr cümlələri - ¡Hallo, boys! /Not so hearty, please/(Salam, oğlanlar! Belə qatı, yox, xahiş edirəm.); e) cerundlu əmr cümlələri. Bu cümlələrdə cerundla

¹⁸ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – s.77.

¹⁹ Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi / F.Y.Veysəlli, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov [və b.] – Bakı: “Prestige” çap evi, – 2014. – s.3.

²⁰ Мамедов, А.Я. Эллипсис в азербайджанском языке: /Дисс. ... кандидата филологических наук / – Баку, 1981. – с.63.

təmsil olunan baş cümlə “no” ədatından sonra işlənir. Məsələn, “No singing, please,” Xahiş olunur, mahnı oxumayın. called the barmaid sourly; ç) baş üzvü nidalardan ibarət feilsiz əmr cümlələri. Bu tip cümlələr əsasən dialoji nitq üçün səciyyəvidir. Məsələn, Girl’s voice. ¡Ssshhh! ¡Be quite! ¡There is someone in the hall!; d) yeganə baş üzvü “please” sözü olan feilsiz əmr cümlələri - ¿Why - up - what are you talking about? ¡Please, Jo! ¡I’m not going to make a scene!

Feilsiz əmr cümlələrinin hamısı üçün ümumi cəhət onların kontekst (konsituasiya) və danışiq situasiyası ilə sıx bağlılığıdır ki, məhz bunun sayəsində onlar kommunikativ cəhətdən funksionallıq qazana bilirlər.

Özlərinin qrammatik naqisliyinə görə qeyri-predikativ söyləmlər ellipsis, sıfır üzvlü cümlə adlandırılan nitq strukturlarına yaxındır. Lakin qeyri-predikativ söyləmləri ellipsislərlə eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyildir, çünki elliptik cümlələr danışiqda müəyyən konnotativ şəraitdə meydana çıxır. Məsələn, ¡Here! və ya ¡Quickly!

Qeyri-predikativ söyləmlər informasiyanın ixtisarının konnotativ nəticəsi deyil, qeydə alınmış qrammatik normadır və buna görə də ellipsisə bərabər tutula bilməz.

Elliptik cümlələr yalnız nitq vahidlərində öz funksiyalarını yerinə yetirir və kontekstin digər cümlələri ilə bağlıdır. Təktərkibli cümlələr isə bu bağlılığa malik deyildir. Qeyd edək ki, *C.Ross*²¹, *C.Merçant*,²² *P.Kroger*,²³ *İ.Saq*²⁴ kimi dilçilər ingilis dilində ellipsisin müxtəlif növlərini – qapping, stripping, feili qrupun ellipsisi, psevdoqapping, fraqmentləşmə, slusing, ismi qrupun ellipsisi, müqayisəli ellipsis və tamamlığın sıfır anaforu fərqləndirirlər.

²¹ Ross, J. Gapping and the order of constituents // Progress in linguistics: A collection of papers / ed. M. Bierwisch & K. Heidolph. – The Hague: Mouton, – 1970. – p. 253.

²² Merchant, J. Ellipsis, linguistic interfaces, and the architecture of grammar // Minicourse on syntax. – Chicago: University of Chicago, – 2012. – p.18-22.

²³ Kroeger, P. Analyzing syntax: A lexical-functional approach. / P.Kroeger. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2004. – p.148.

²⁴ Saq, I. Deletion and logical form /Doctoral Dissertation / – Massachusetts: MIT, 1976. – p. 216

Göründüyü kimi, elliptik cümlələr qənaət və izafilik strukturlarının qarşılaşması ilə təşəkkül tapan sintaktik ekspressivliyin mərkəzində qərarlaşır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı **"Müasir ingilis dilində söyləmlərin törəmə grammatikasında statusu haqqında"** adlanır. İkinci fəslin birinci bölməsi **"Söyləmlərin alt qatda struktur əlamətləri"**nə həsr olunmuşdur.

Cümlənin alt strukturunun leksikon və söyləmlərdən təşkil olunduğunu iddia edən N.Xomski onu, yəni alt qatı, həm də üst qatın bazası kimi qəbul edirdi²⁵.

Cümlənin alt və üst qatları bir-biri ilə həm sıx əlaqədə, həm də bir-birindən asılı vəziyyətdədir. Alt qat mənə, üst qat isə səsli və yazılı forma üçün əsasdır. Deməli, alt qat yalnız üst qat vasitəsilə, üst qat isə alt qatla müəyyənləşdirilir.

Alt və üst qat strukturları arasındakı formal fərqlər transformasiyaların növünə və sayına görə müxtəlif olur, onlar çox qısa və sadə cümlələr kimi mövcud ola bilər. Hər iki səviyyə arasındakı formal fərq çox cüzi ola bilər. Məsələn, /Jack loves Marie// (Cək Mariyanı sevir).²⁶

Bu cümləni belə təsvir etmək olar: [NP + Aux + V + VP].

Bəzi hallarda isə cümlədə iki və daha artıq üst qat strukturu olur və o, dil daşıyıcısı tərəfindən mənasına, yəni alt struktur baxımından da identiklik kimi qəbul edilir. Belə olan halda bu cür cümlələr, əsasən, alt qat strukturundan birinə yaxın, o biri düzələn cümlələr isə ondan müxtəlif dərəcədə fərqlənir. Məsələn, /She took off her coat// (O, jaketini götürdü) və ya /She took her coat off// (O öz jaketini götürdü).

Semantik amil üst qatı nəzərə almır. Məsələn,

1) /The dog, which was brown, sat on the carpet// (Qəhvəyi rəngli it xalça üzərində oturmuşdu);

2) /The dog sat on the carpet//; /The dog was brown// (İt xalçanın üzərində oturmuşdu); (İt qəhvəyi rəngdə idi).

²⁵ Veysəlova, A.H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: /Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Bakı, 2009. – s.47.

²⁶ Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II. Morfemika, sintaqmatika. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – s. 171.

Substitusiyə transformasiya qaydası ilə biz buradakı artıq NP-ni, yəni /the dog/-u /which/ ilə əvəz edirik və aşağıdakı cümləni alırıq:

/The dog which was brown sat on the carpet// (İt, hansı ki, qəhvəyi rəngdə idi, xalçanın üstündə oturmuşdu) və ya (Qəhvəyi rəngdə olan it xalçanın üstündə oturmuşdu).

Sonda səslənmə və yazı səviyyəsində durğu işarələrini (vergülləri) yerinə qoymaqla təyin budaq cümləsini ayırır bütövlükdə cümləyə çox mühüm informasiya aydınlığı gətirə biləcək fərqli semantik şərh əldə etmiş oluruq. Müq.ət: /The dog, which was brown, sat on the carpet// (Rəngi qəhvəyi olan it xalça üzərində oturmuşdu).

İngilis dilindəki /The brown dog sat on the carpet// cümləsinin şərhində silmə transformasiyası ilə belə bir cümlə strukturu ala bilərik: /The dog-brown-sat on the carpet//. (it-qəhvəyi- xalçada oturub).

Sifətin permutasiyası qaydası əsasında aşağıdakı cümləni almaq olar: /The brown dog sat on the carpet//..(Qəhvəyi it xalçada oturub).

N.Xomskinin “alt sintaktik strukturlar”ını təhlil edən A.R.Luriya *“təbii dilin sintaktik strukturu ilə söyləmin semantik strukturu arasında aralıqda yer tutan” alt qatın üst qatdan kəskin fərqləndiyini qeyd edir*²⁷.

Strukturun asimmetriyası ifadə planının (işarələyəninin) və məzmun planının (işarələnəninin) elementlərinin sayının üst-üstə düşməməsində ifadə olunur, yəni ya birincilər, ya da ikincilər çoxluq təşkil edir ki, bu da işarənin asimmetrikliyinin konkret tipini müəyyən edir. Linqvistik ədəbiyyatda ifadə və məzmun planlarının asimmetriyası müxtəlif terminlərlə, məsələn, “polisemiya”, “çoxmənalılıq”, “omonimlik”, “ambigitivlik” və s. adlandırılır.

Sintaktik ikimənalılıqda üst və alt qatların asimmetriyası hadisəsi ilə rastlaşırıq. Bu tip ikimənalılığı aradan qaldırmaq üçün həmin söyləmi müəyyən mənada onun həqiqi anlamını ifadə edən digər söyləmlə tutuşdurmalı oluruq. Göründüyü kimi, asimmetriya

²⁷ Лурья, А.Р. Основные проблемы нейролингвистики / А.Р.Лурья. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, – 1975. – с.148.

hadisəsi simmetriyanın bütün məlum elementlərinin olmaması və ya pozulması, linqvistik aspektdə isə ifadə və məzmun planlarının nisbətinin pozulması kimi nəzərdən keçirilir.

Üst qatda fərqli, lakin eyni mənanı daşıyan cümlələrə ingilis dilində məlum və məchul növdə olan cümlələri nümunə göstərmək olar. Məsələn, /The dog chased the cat// (It pişiyi qovdu) → /The cat was chased by the dog// (Pişik it tərəfindən qovuldu).

Biz omonimliyi və ya ambigüivliyi söyləmədə eyni zamanda və ya ardıcılıqla yaranan iki və daha artıq diskret (ayrı) mənanın olması hadisəsi kimi başa düşürük.

N.Xomski danışıq prosesində yaranan sintaktik omonimliyi izah edərkən yazır ki, *bu tip hadisələr danışanın niyyət və iradəsindən asılı olmayaraq cümlənin alt qatında formalaşan qrammatik quruluşdan törəyir və eyni leksik dolumlu cümlə iki və daha artıq fərqli mənada başa düşülür, cümlədə sintaktik omonimliyin özünü göstərməsi labüddür*²⁸.

N.Xomski, öz növbəsində, cümlədə sözlər arasındakı qrammatik əlaqənin (grammatical sequence) xarakterindən asılı olaraq meydana çıxan bu hadisəni “*constructional homonymy*” (quruluş omonimliyi) adlandırır²⁹.

Məsələn, ingilis dilindəki 1) /I persuaded John to leave// (Mən Conu razı saldım ki, çıxıb getsin); 2) /I expected John to leave// (Mən gözləyirdim ki, Con çıxıb gedər) cümlələrində olduğu kimi.

N.Xomskinin qənaətinə görə, “*hər iki cümlənin üstqatı eyni, lakin onların dərinədə olan strukturları tam fərqlidir. Bu fərq onların semantik şərhini müəyyən edir*”³⁰. Verilən nümunələrdə birinci və ikinci cümlələrin analoji transformasiyaları aşağıdakı nəticələri göstərir:

1 (a) /I persuaded a specialist to examine John// (Mən bir mütəxəssisi razı saldım ki, Conu müayinə etsin);

²⁸ Chomsky, N.A. Syntactic Structures / N.A.Chomsky. – Paris: Mouton Publishers. The Hague, – 1957. – p. 26

²⁹ Chomsky, N.A. Syntactic Structures / N.A.Chomsky. – Paris: Mouton Publishers. The Hague, – 1957. – p. 28.

³⁰ Yəni orada, – p. 24.

(b) / I persuaded John to be examined by a specialist// (Mən Conu razı saldım ki, mütəxəssis onu müayinə etsin);

(c) / I expected a specialist to examine John// (Mən gözləyirdim ki, mütəxəssis Conu müayinə edər);

(ç) / I expected John to be examined by a specialist// (Mən gözləyirdim ki, Con mütəxəssis tərəfindən müayinə edilər).

Yuxarıda verilmiş bu nümunələrin ilk ikisi semantik baxımdan sinonim deyildir, amma son iki cümləyə məna cəhətdən eynilik xasdır.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, alt qat vasitəsilə bu cümlələrin nüvə cümlələrinin fərqli olduğunu sübut etmək mümkündür. N.Xomskiyə görə, *“üst qat adətən cümlənin mənasını əks etdirmir”*³¹.

Beləliklə, yuxarıdakı cümlələrdə hərəkət bir halda obyekt, digər halda isə subyekt üzərinə keçir. Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi (üst qatdakı dəyişiklik) onu təşkil edən komponentlərin sintaktik funksiyasının dəyişməsinə səbəb olur və bunun nəticəsində onun ötürdüyü informasiyanın xarakteri tam dəyişir.

İkinci fəslin ikinci bölməsi ***"Söyləmlərin alt qatda semantik xüsusiyyətləri"*** adlanır. N.Xomski tərəfindən işlənilmiş alt sintaktik strukturlar metodikası bu gün linqvistik araşdırmalarda geniş tətbiq olunmaqdadır.

N.Xomskinin fikrincə, *“üst qat tamamilə fonetik interpretasiyanı, alt qat isə semantik interpretasiyanın verilməsində rol oynayan qrammatik funksiyaları ifadə edir”*.³²

Semantik struktur nəzəriyyəsində (Ç.Filmor bunu cümlənin qrammatik strukturu adlandırır) birbaşa tərkiblər qrammatikasıdan deyil, predikat-arqument prinsipindən istifadə edir. Qrammatik strukturu $S \rightarrow M + P$ formulu ilə təqdim etmək mümkündür: burada S – cümləni, M– modal göstəricini, P – propozisiyanı ifadə edir. Sonuncu, yəni propozisiya $P \rightarrow V + C1 + C2$ formulu ilə genişləndirilə bilər ki, burada V - feil, C1 + C2 arqumentin feilə

³¹ Chomsky, N. Language and Mind / N.A.Chomsky. – Cambridge Univ. Press 3rd. ed., – 2006. – p.40.

³² Талми, Л. Отношение грамматики к познанию // Вестник МГУ, Серия 9, – 1999. №1, – с. 39-40.

(predikata) semantik münasibəti kimi başa düşülən dərin halları (alt qatı) ifadə edir.

Dil hadisələrinin öyrənilməsinə yeni yanaşma özünü cümlənin semantik reprezentasiyası və onun üst-sintaktik reallaşması arasındakı qarşılıqlı əlaqədə, üst və alt (dərin) qatların fərqləndirilməsində, söyləmin sintaktik və kommunikativ fərqliliyində göstərir.

İkinci fəslin üçüncü bölməsi "**Söyləmlərin üst qatda semantik əlamətləri**" nə həsr olunmuşdur.

Sintaktik təsvirdə siqnallarla semantik şərh arasında uyğunluğu izah etmək məqsədi güdən N.Xomski üst qatın üzvlənməsini aşağıdakı cümlə ilə belə şərh edir: */What disturbed John was being regarded as incompetent by everyone/* (Conu narahat edən o idi ki, hamı onu səriştəsiz hesab edirdi): */What disturbed John/, /was/ və /being regarded as incompetent by everyone/*. F.Y.Veysəllinin fikrincə, "bu cür bölgü qəbuledilməzdir, çünki bölgüdə nə cümlənin informasiya yükü, nə də formalsemantik parametri nəzərə alınıb. Biz xəbəri təşkil edən */was being regarded/* tərkibini parçalayıb bir-birindən ayıra bilmərik. Bu, ağac şəkilində verilsə belə, həmin tərkib bir feili söyləmin tərkibi kimi götürülməlidir"³³.

N.Xomskinin fikrincə, "üst qatdakı təmsilçilik semantik şərh üçün əsas götürülə bilməz"³⁴. Buna bariz nümunə */What disturbed John was being regarded as incompetent by everyone/* cümləsidir. Bu cümlə ikimənəli, yəni ambigitivdir. Yuxarıda verdiyimiz semantik şərhədən başqa o həm də (Heç kəsin onu nəzərə almaması Conu narahat edirdi) kimi də şərh oluna bilər.

Cümlədə çoxmənəlilik məhz alt qatda aşkar olur. Məsələn, ingilis dilindəki */The police were ordered to stop drinking after midnight/* cümləsi bir neçə mənada başa düşülə bilər: 1) */Polisə əmr olunmuşdu ki, gecə yarısından sonra içkini dayandırın/*; 2) */Gecə yarısından sonra polisə əmr olunmuşdu ki, içkini dayandırın/*; 3) */Polisə əmr olunmuşdu ki, içənləri gecə yarısından sonra dayandırın/*; 4) */Gecə yarısından sonra polisə əmr olunmuşdu ki,*

³³ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş: Dərs vəsaiti / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2017. – s.170.

³⁴ Хомский, Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. Вып. II. – Москва: Изд-во иностранной лит-ры, – 1962. – с.158.

*içkililəri dayandırın//. Beləliklə, eyni üst qat alt qatda bir neçə cür şərh oluna bilər*³⁵.

Cümlənin üst qatından bəhs edən M.Y.Blox yazır ki, *cümlə kateqorial-mövqe ardıcılığı, yəni ayrılıqda və kombinasiyada özünəməvafiq yerlərdə sintaktik ifadə funksiyası yerinə yetirən ümumiləşmiş leksik vahidlərin zənciri kimi təsvir edilir*³⁶.

Hesab edirik ki, söyləmin semantik strukturu propozisiya, modal və tema-remə komponentlərinin üçlüyündən ibarət mürəkkəb törəmədir. Bu zaman propozisiya cümlənin semantik əsasında dayanır və digər iki sadalanan komponent onun üzərinə “qalaqlanır”. Propozisiya, öz növbəsində, propozitiv adların, hadisə və obyektiv gerçəklik situasiyalarının nominasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, propozisiya məntiqi-semantik səviyyədə obyektiv gerçəkliyin bəsit situasiyasını təcəssüm etdirir.

Söyləmin semantik strukturunda presuppozisiya mühüm yer tutur, çünki o, söyləmin eksplisit semantik təqdiminin əsasını təmsil edir və bununla da onun növbəti implisit semantik komponenti üçün bazanı təşkil edir.

Cümlədə ifadə olunan fikrin aydın və adekvat başa düşülməsində dildaxili (intonasiya, söz sırası, semantik həmrəylik) və dilxarici (presuppozisiya) amillərin³⁷ vacibliyini qeyd edən F.Y.Veysəlliyə görə, *“sintaktik konstruksiyanın obyektiv gerçəkliyə uyğun gəlməsi və onun konkret həyat gerçəkliyini nə dərəcədə əks etdirməsi presuppozisiyadan çox asılıdır”*³⁸. Müəllifə görə, *“presuppozisiya hər hansı bir gerçəkliyə münasibəti konkret və ya güman edilən şəkildə bildirməkdir”*³⁹.

Beləliklə, presuppozisiyanı söyləmə birmənalı anlam verən ilkin, mətni və mətnxarici biliklərin məcmusu kimi dəyərləndirmək

³⁵ Veysəlli, F.Y.Dilçiliyə giriş: Dərs vəsaiti / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2017. – s.171.

³⁶ Блох, М.Я. О различении так называемых глубинной и поверхностной структур предложения //Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Ленинград: Наука, – 1975. – с.16.

³⁷ Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II. Morfemika, sintaqmatika. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – s.237.

³⁸ Yenə orada, – s.255.

³⁹ Yenə orada, – s. 255.

mümkündür. Söyləmin semantik strukturunun ierarxiya yaratması faktını nəzərə alsaq, onda söyləmin semantikasının formalaşmasında rolu və təsiri səbəbindən presuppozisiya ən yüksək səviyyədə lingvistik baxımdan dəyərləndirilə bilər. Bundan başqa, presuppozisiya söyləmin implisit məzmununa bərabər tutula bilməz, çünki presuppozisiyalar məlumat verilən informasiya statusuna malik deyildir, onlar eksplisit semantik komponent üçün bazis kimi xidmət edir və kompleks şəkildə isə implisit semantik komponentin əsasını təşkil edir.

V.Q.Qak tərəfindən sintaktik strukturların alt və üst qatları təsvir olunan situasiyanın (hadisənin) strukturu ilə müqayisə əsasında müəyyənləşdirilir. Onun fikrincə, *“semiotik sistemlərdə iki tip işarə: tam işarə (semiozisin bitkin məhsulunu təmsil edən, birbaşa və birmənalı şəkildə situasiyaya işarə edən) və natamam işarələr (tam işarələrin elementini təmsil edən) fərqləndirilməlidir. Dildə tam işarə söyləm, natamam işarə isə sözdür”*⁴⁰. Sitatdan göründüyü kimi, müəllifin anlamında cümlə digər dil işarələrindən fərqli olaraq, tam işarədir, çünki o, dildənkənar bütöv situasiyanı işarələyir.

Cümlənin alt və üst qatlarına uyğun olaraq lingvistik müstəvidə alt və üst modellər də fərqləndirilir. Bu baxımdan “alt struktur” və “semantik struktur” anlayışlarına münasibət bildirmək istərdik. Bəzən dilçilikdə həmin anlayışlar eyni bir siqnifikatı işarələdiyindən, cümlənin semantik strukturu bütövlükdə dərin sintaksisin hadisəsidir, “o, birbaşa müşahidəyə gəlmir” ideyasından çıxış edərək onları eyniləşdirirlər. Bu fikri bölüşdürən M.V.Nikitin yazır ki, *alt qat semantik struktur, üst qat isə formal, konstruktiv strukturdur*⁴¹. Bu mövqə həm də P.Adamesin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə, *“üst qat tələffüz edilmiş və ya yazılmış cümlədir”*⁴². Bu problemlə bağlı P.Adames yazır ki, *hər bir cümlənin alt qatı iki*

⁴⁰ Гак, Г.В. О двух типах знаков в языке // Материалы к конференции “Язык как знаковая система особого рода”, – Москва: – 1967. – с.15.

⁴¹Никитин, М.В. Курс лингвистической семантики: учебное пособие по направлению «Филологическое образование» / М.В.Никитин. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, – 2007. – с. 601.

⁴² Адамец, П.О. О семантико-синтактических функциях девербативных и адъективных существительных // НДВШ. Филологические науки, – 1973. № 4, – с. 43.

komponentdən ibarətdir: 1) leksik-semantik baza (başqa sözlə, faktın adlandırılması); 2) reallaşan indikatorlar. Leksik-semantik baza cümləyə daxil olan leksemlər haqqında informasiyanı və onlar arasında semantik qarşılıqlı münasibətləri özündə birləşdirir. Reallaşan indikatorlar isə predikativ kateqoriyalar (zaman, modallıq), subyekt-obyekt perspektivi və aktual üzlənmə haqqında informasiyanı özündə ehtiva edir⁴³.

Üst və alt semantik strukturların fərqləndirilməsinin vacibliyini qeyd edən V.Q.Qak belə yazır ki, *alt qatlar özlüyündə birbaşa nominasiyaları təmsil edir. Burada işarələyənin elementləri özlərinin birbaşa mənalarında və ilkin funksiyalarında, üst qatlar isə dolayı nominasiyalardır və onların elementləri törəmə, ikinci funksiyada istifadə edilir. Bu səviyyələrin fərqləndirilməsi sintaksisdə məzmun və forma antinomiyaqlarını dəf etməyə imkan verir*⁴⁴.

Cümlənin mənasının formalaşmasının relyasion, predikasion və modifikasiyon mərhələlərində⁴⁵ baş verdiyini qeyd edən İ.P.Susov tədqiqatlarında alt və üst qatların fərqləndirilməsini də işıqlandırmışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, İ.P.Susov “abstrakt cümlə” və “konkret cümlə”ləri fərqləndirməyi təklif edir. Onlardan birincisi alt qatın, ikincisi isə üst qatın faktıdır. Abstrakt cümlə sxem, modeldir və o, yalnız sintaktik mənaya malikdir. Ondan fərqli olaraq, konkret cümlə isə “*təkcə sintaktik deyil, həm də supersintaktik (prosodik – A.Q.) mənaya malikdir. Konkret cümlə söyləmlər sırasına aiddir, yəni insanların informasiya mübadiləsi aparıcıqları kommunikativ vahidlərdir*”⁴⁶.

⁴³ Адамец, П.О. О семантико-синтактических функциях девербативных и адъективных существительных // НДВШ. Филологические науки, – 1973. № 4, – с. 43.

⁴⁴ Гак, В.Г. К проблеме синтаксической семантики: семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур //Инвариантные синтаксические значения и структура предложения (доклады на конференции по теоретическим проблемам синтаксиса). – Москва: Наука, – 1969. – с. 30.

⁴⁵ Сусов И.П. Семантическая структура предложения / И.П.Сусов. – Тула: Изд-во Тульского гос. ун-та, – 1973. – с.131-133.

⁴⁶ Сусов, И.П. Семантическая структура предложения. / И.П.Сусов. – Тула: Изд-во Тульского гос. ун-та, – 1973. – с.131-133.

Predikat-arqument münasibətləri terminləri ilə formalaşdırılmış alt qat anlayışı linqvistik araşdırmalara cümlə semantikasını öyrənməyə imkanlar açır, çünki alt qat cümlənin prinsipcə müşahidə edilməyən anlamının aşkar etmə cəhdinin nəticəsidir. Məhz bu mövqedən çıxış edən Y.V.Paduçeva *“cümlə semantikasındakı bəzi hadisələri izah etmək üçün “alt qat” və ya “dərin sintaksis” anlayışlarından istifadə etmədən mümkün olmadığı”* faktını təkrar-təkrar qeyd edirdi⁴⁷.

Söyləmin mənasının başa düşülməsində kontekst xüsusi yer tutur. F.Y.Veysəlliye görə, *“söyləmin mənasından o zaman söhbət gedə bilər ki, onun işlənməsi qəti şəkildə kontekstlə müəyyənləşsin. Biz ilk dəfə tanış olanda həmsöhbətimizdən soruşuruq: ‘Sən nə işlə məşğulsan?’ və ya ‘Nə iş görürsən?’ Bu ifadələr yalnız tanış olmaq istədiyimiz adamın məşğuliyyəti ilə bağlı müəyyən məlumat almaq istəyimizdən yaranır. ... Bu cür ifadələr həmin situasiyalardan kənarda mənasız görünür”*⁴⁸.

Bundan başqa, söyləmin mənasının başa düşülməsi üçün həmin məqamdan əvvəl olanlar haqqında kommunikantrların, yəni danışan və dinləyənin müəyyən fon bilgisinin olması vacib şərtidir. Danışanla dinləyənin mənsub olduqları dil kollektivinin üzvləri mövcud vəziyyətindən əvvəl olanın şərtlərini yaxşı bilməlidirlər.

III fəsil **"Müasir ingilis dilində sözləmlərin eksperimental-fonetik təhlili"** adlanır. Üçüncü fəslin birinci bölməsi dil materialının seçilməsi, yazılışı və eksperimentin rolu haqqındadır.

Eksperimental-fonetik təhlilə ingilis dilindən seçilmiş feili xəbəri olmayan sözləmlər və dialoqlar cəlb edilmişdir. Eksperimentə cəlb olunmuş sözləm və dialoqlar tədqiqat işində istinad olunan nəzəri meyarlar əsasında seçilmiş və dil materialı ingilis dilinin daşıyıcılarının (diktorların) ifasında kompüterin yaddaşına köçürülmüşdür.

Eksperiment materialları ilə əvvəlcədən tanış edilən diktorlara dissertasiya işində aparılan eksperimental-fonetik tədqiqatın məqsədi

⁴⁷ Падучева, Е.В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка. / Е.В.Падучева. – Москва: Наука, – 1974. – с.127.

⁴⁸ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş: Dərs vəsaiti / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2017. – s.293.

haqqında bilərəkdən heç bir məlumat verilməmişdir, çünki bu, müəyyən mənada eksperimentin nəticələrinə öz mənfi təsirini göstərə bilər.

Bundan sonra dil materialı auditorlara təqdim edilmişdir. Auditor təhlilinin birinci mərhələsində eksperimentə cəlb olunan söyləmlərin statusu və onların səsləndirilməsinin ingilis dilinin tələffüz normalarına uyğunluğu qiymətləndirilmişdir. Auditor təhlilinin ikinci mərhələsində eksperimental fonetik təhlilə cəlb olunan formal feili xəbəri olmayan söyləmlərin intonasiya xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Bu mərhələdə söyləmlərin fonetik-struktur xüsusiyyətləri, sintaktik bütövün sintaqmatik üzvlənməsi, sintaqmlarda əsas ton tezliyinin hərəkəti, tələffüz tempinin, dinamiklik zirvəsinin müəyyən edilməsi, sintaqmlar arasında fasilənin olması və s. auditorlar tərəfindən aşkar edilmişdir. Söyləmlərin prosodik xarakteristikasını müəyyənləşdirmək üçün hər bir əlamətin aşağıdakı dərəcələrindən istifadə edilmişdir:

- ton səviyyəsi: aşağı, orta və yuxarı tonlar;
- tonallıq diapazonu: dar, orta, geniş;
- terminal tonun tipləri: enən, yüksələn, qalxan-yüksələn, yüksələn-enən, davamedici və s.
- səs ucalığı: enən, orta, yüksək;
- söyləmlərin reallaşma sürəti: aşağı, orta, yüksək;
- fasilələrin uzunluğu: çox qısa, qısa, orta, uzun, çox uzun və s.

Akustik parametrlərin göstəricilərinin linqvistik şərhində F.Y.Veysəlli tərəfindən işlənib hazırlanmış metodikadan istifadə edilmişdir.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi *dil materialının eksperimental-fonetik təhlilinə* həsr olunmuşdur.

Dissertasiyada fonetik ədəbiyyatda eksperimental tədqiqatların əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Danışığın yaranması prosesində yalnız qrammatik qaydalar kimi alt qatları deyil, məlumatın propozisiya forması olan məzmun da nəzərə alınmalıdır. Dil materialının sintaqmatik üzvlənməsi diqqət mərkəzində saxlanılmış və sintaqm əsas kommunikativ vahid kimi götürülmüşdür. Sintaqm sintaktik və intonasiya mənasının təzahür etdiyi ən kiçik nitq kəsiyidir. İntonasiyanın mühüm komponentləri məhz sintaqmla bağlıdır.

Sintaqmın mənası bütövün mənasından asılıdır və danışanın niyyətindən asılı olaraq onun mənası dəyişə bilər. Sintaqm yalnız danışq kontekstində mənə dolğunluğu kəsb edir. Danışqın sintqamatik üzvlənməsinin əsas xüsusiyyəti sintaqmın intonasiya baxımından bölünməzliyidir.

Tədqiqat işində sintaqm L.V.Şerbanın işlətdiyi anlamında, yəni *“sintaqm intonasiya baxımından bölünməz mənalı bütöv”*⁴⁹ kimi işlədilir.

F.Y.Veysəllinin fikrincə, *“cümlədə omonimlik və çoxmənalılığın intonasiya vasitəsilə dəqiqləşdirilməsində, ifadə olunan fikrin aydın və birmənalı şəkildə dərk olunmasında üç mühüm dildaxili: intonasiya, söz sırası və semantik prinsiplərdən və bir dilxarici amildən, daha dəqiqi, presuppozisiyadan istifadə olunur”*⁵⁰. Müəllifin qənaətinə görə, *“intonasiyanın köməylə fikrimizi danışq aktında istənilən ölçüdə, biçimdə və semantik çalarda vermək mümkündür”*⁵¹.

Qeyd edək ki, intonasiya danışqda insanın emosiyalarının ifadəsinin əsas vasitəsidir. L.R.Zinder intonasiyanın bu funksiyasını qəbul edir, lakin bununla bərabər, *“intonasiyanın emosional sahəsində onun linqvistik və qeyri-linqvistik aspektlərini fərqləndirmək lazım”*⁵² fikrini də irəli sürür.

Dissertasiyada müasir ingilis dilində söyləmlərin melodik, temporal və dinamik təhlili aparılmışdır.

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsində *“Söyləmlərin feili xəbərlə cümlələrdən intonasiya fərqləri və onlarla oxşar cəhətləri”* təhlil edilir.

Tədqiqatda söyləmlərin feili xəbərlə cümlələrdən intonasiya cəhətdən fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün ingilis dilindən seçilmiş dialoqların fonetik təhlilindən alınan nəticələrə müraciət edilmişdir. Tədqiqatda dialoji materiallardan istifadə

⁴⁹ Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба. – изд. 7-е. – Москва: Высшая школа, – 1963. – с.87.

⁵⁰ Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II. Morfemika, sintqamatika / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – s.237.

⁵¹ Yəni orada, – s.238.

⁵² Зиндер, Л.Р. Общая фонетика: Учеб.пособие / Л.Р.Зиндер. – изд. 2-ое. – Москва: Высшая школа, – 1979. – с.269.

edilməsini insanın danışiq fəaliyyətinin əsas hissəsini hazırlıqsız, danışiq anında yaranan şifahi danışığın təşkil etməsi ilə izah etmək olar. Dialoqların eksperimentə cəlb edilməsini danışiqda intonasianın informasiyanın mühüm hissəsinə çevrilməsi və diskursu formalaşdıran vasitə kimi çıxış etməsi ilə izah etmək olar, çünki intonasianın funksional yükü söyləmlərin səslənməsində özünü daha qabarıq göstərir. Eksperimentdə bir və ikisintaqmlı söyləmlərin intonasiya xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı *nəticələr* əldə edilmişdir:

Formal xəbəri olmayan söyləmlərə (konstruksiyalara), söyləmin mənasının dəqiqləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən intonasianın roluna dair elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması və ingilis dilindən seçilmiş söyləmlərin (dialoqların) akustik parametrlərinin eksperimental-fonetik təhlili bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verdi:

1. Generativ istiqamətin əsas nailiyyətlərindən biri dilin danışiq fəaliyyətində işlədilmə mexanizminə müraciətin özüdür. Mahiyyətinə görə transformasiyon, bir qədər sonra isə törəmə qrammatikası söyləmin danışiq aktında necə formalaşmasını şərh etməkdən ibarətdir.

2. Tədqiqatlardan məlum olur ki, danışan tərəfindən söyləmin törənməsinin real prosesi transformasiyon qrammatika qaydaları üzrə baş vermir. Transformasiyon qrammatika heç cür kommunikasiya prosesində konkret söyləmlərin törəməsini deyil, işlənmə sahəsini təşkil edir. O, danışanın səriştəsini (kompetensiyasını), yəni onun dil sistemi bilgisini təsvir edir. N.Xomskinin qrammatikası dilin işlədilməsinə deyil, dil daşıyıcısının potensial dil bilgisinin şərhinə yönəlmişdir. Transformasiyon qrammatikada məhz kompetensiya, daha doğrusu, danışanın qrammatik cəhətdən düzgün söyləmlərin düzəlmə qaydalarını bilməsi öz əksini tapmışdır. Törəmə, o cümlədən transformasiyon qrammatikanın metodları dil qabiliyyətinin, dil sisteminin şərhini özündə ehtiva edir.

3. Transformasiyon qrammatika dilin işlədilmə şərtlərini deyil, ideal danışan və dinləyənin dil bilgisini şərh edir. Transformasiyon qrammatika, bir tərəfdən, müxtəlif cümlə tipləri və dil sisteminin digər sintaktik konstruksiyları arasında transformasiyon

münasibətləri, digər tərəfdən, istənilən real cümləni (konstruksiyanı) onun tərkibinə daxil olan nüvə cümlələrinin və onların müvafiq yeniləşmə üsullarının aşkar edilməsi yolu ilə şərhinə imkan yaradır. Beləliklə, törəmə (generativ) qrammatikanın nitqin yaranması prosesi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, dili müəyyən növ formal modellər, yəni hər şeydən əvvəl, danışanın dil fəaliyyətindən, konkret hallarda dil formalarının ayrı-ayrı işlədilməsindən asılı olmayan kompetensiyasını şərh edir.

4. Formal feili xəbəri olmayan söyləmlər spontanlığın səciyyəvi olduğu danışığ dilində geniş yayılmışdır. Semantik strukturun elementlərindən biri üst qatda ifadə olunmadığı ellipsis hadisəsində ifadə olunmayan elementin yerinin doldurulmasının mənbəyi kimi dialoq və danışığın kontekstləri çıxış edir. Obyektiv gerçəklik situasiyasının hər hansı bir elementinin nominasiya vasitəsi kimi çıxış edən elliptik söyləmlərin formalaşmasında linqvistik kontekstlə müqayisədə konsituasiyanın təsiri daha qabarıqdır. Elliptik söyləmlərin spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmaması, konsituasiya və danışığ situasiyası ilə sıx bağlılığıdır ki, məhz bunun sayəsində onlar kommunikativ cəhətdən funksionallıq qazana bilir. Bu tip söyləmlərdə emosianın ifadəsində intonasiya xüsusi rol oynayır - emosionallığın gücü onların struktur natamamlığı ilə mütənəsbibdir, yəni söyləm qısa olduqca, onların intonasiyası bir o qədər qabarıq şəkildə ifadə olunur.

5. Söyləmin formalaşmasında prosodik vasitələrin seçilməsi kommunikativ situasiyanın xarakteri ilə izah olunur. Prosodik komponentlər tək-cə seqment vahidləri bütöv söyləmə çevirmir, həm də əlavə informasiya daşıyır, danışanın niyyətinin, emosional hisslərinin ötürülməsi üçün “emosional” kanal yaradır. İntonasiya kommunikativ funksiyaya malikdir, yəni söyləmlərin kommunikativ tiplərinin müəyyənləşdirilməsində iştirak edir. İntonasiyanın prosodik komponentləri adresata eşidilən söyləmləri bu və ya digər intonasiya konturunda eyniləşdirməyə imkan verir. Prosodik vasitələrin variativləşməsi vasitəsilə söyləmlərin tematik və daxili təşkili, yəni sintaqmatik üzvlənməsi yerinə yetirilir. Söyləmlərin intonasiya konturundakı fərqliliklər onların müəyyən tematik

qruplara aid edilməsinə, sintaqmatik üzvlənməsi isə mənanın dəqiqləşdirilməsinə, yəni ikimənalılığın aradan qaldırılmasına xidmət edir.

6. Kommunikativ aktın mahiyyəti məlumatın kodlaşdırılması, ötürülməsi və dekodlaşdırılmasından ibarətdir. Söyləmdə ötürülən informasiyanın mənasının adekvat şərhı onun (sintaktik bütövün) kiçik məna bloklarına, yəni konkret situasiyadan, kommunikanların (adresat/adresantın) vəziyyətindən, söyləmin kommunikatıv təyinatdan asılı olaraq fonetik-semantik-sintaktik cəhətdən bütövlərə (sintaqlara) üzvlənməsindən asılıdır. Buna görə də söyləmin sintaqmatik üzvlənməsi sintaktik bütövün prosodik təşkili və informasiyanın dəqiqləşdirilməsinin əsas meyarı hesab edilir.

7. Elliptik söyləmlərin intonasiya xüsusiyyətlərinin müqayisəsi göstərir ki, onlarda ton konturları söyləmlərin intonasiya növlərinə uyğun olaraq reallaşır. Onlar arasında oxşar cəhət söyləmlərin nüvə hissəsində əsas ton tezliyinin hərəkət isitqamətinin identik ifadəsi, intensivlik və əsas ton tezliyinin ənən konturlu olması, intensivlik və əsas ton tezliyinin maksimum və minimum qiymətlərinin lokallaşmasında öz əksini tapır. Elliptik söyləmlər dialoji nitqdə intonasiyanın nüvəsini təşkil edir və söyləmin dərk olunması üçün zəruri olan prosodik informasiyanı özlərində mərkəzləşdirir.

8. Elliptik söyləmlərin eksperimental-fonetik təhlili dialoji nitqin, birincisi, intonasiya modellərini müəyyənləşdirməyə, ikincisi, intonasiya və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini təyin etməyə, üçüncüsü, seçilmiş dil materialında intonasiyanın praqmatik, ritorik funksiyalarını aşkar etməyə imkan verir. Dil materialının təhlili göstərir ki, sintaqmların sonunda qeydə alınmış tonun qalxması və ya hamar ton tipik və müntəzəm ton konturlar deyil, yəni sintaqmların prosodik tərtibini semantik (kommunikativ) məzmunla əlaqələndirmək olmur.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin çap edilmiş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

1. Mənanın açılmasında sintaqmatik üzvlənmənin rolu // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2016, – c.2. – s.162-164.

2. Dilin kateqorial quruluşu haqqında düşüncələr // “Koqnitiv və Tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri”. Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, – Bakı: – 2016, – s.190-192.

3. Cümlənin semantik strukturuna dair // Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2016, – c.2. – s.1245-1246.

4. Söyləmin alt qatının semantik xüsusiyyətləri haqqında // Humanitar elmlərin öyrənməsinin aktual problemləri, – 2017. №4, – s. 39-41.

5. Cümlə linqvistik tədqiqatların obyektı kimi // Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji xəbərləri, – 2018. №50, – s.294-299.

6. Təktərkibli söyləmlərin tədqiqi tarixindən // Humanitar elmlərin öyrənməsinin aktual problemləri, – 2019. №1, – s.104-107.

7. Интонационные особенности диалогической речи (на материале английского языка) // Bakı: Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji xəbərləri, – 2019. №51, – c. 316-324.

8. Segmentation of phrases in the deep and surface structure concepts // – Ужгород: Закарпатськi Фiлологiчнi студiї, – 2019. Випуск 9, – с.11-17. Index Copernicus International (Polşa Respublikası). Перечень научных профессиональных изданий Украины, в которых могут публиковаться результаты диссертационных работ на получение научных степеней доктора и кандидата наук (состоянием на 15 октября 2019 года)

9. Elliptik söyləmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, – 2019. №10, – s.257-264.

10. Sintaktik konsept biliyin ifadə vahidi kimi // Filologiya məsələləri, – 2019. №11, – s.192-199.

11. Intonation differences and similarities of discourses from verbal sentences // – Philadelphia: Theoretical & Applied Science, – 2019. Issue 12, Volume 80, – p. 155-162. Clarivate Analytics. Eurasian Scientific Journal Index (Kazakhstan). International scientific indexing ISI (Dubai UAE). РИНЦ Российский индекс научного цитирования.

12. Тема-рематическое членение высказывания в свете теории акцентного выделения // «Культурология, искусствоведение

и филология: современные взгляды и научные исследования». XXVII Международная научно-практическая конференция, – Москва: – 2019. № 9 (25). – с. 36-39. Российский индекс научного цитирования.

13. Ellipsis in English // Proceedings of Academics World 145th International Conference (ICLLC), – Antalya, Turkey: – 21st-22nd August, – 2019. – p.12-15.

14. Dil materialının eksperimental-fonetik təhlili // Elmi iş, - 2023. Cild-17, sayı-4,-s.34-39. Index Copernicus International

15. Söyləmin üst qatda semantik əlamətləri // Qədim diyar,- 2023. Cild-5, sayı-4, s.46-53 Index Copernicus International, ERİH PLUS

16. From the history of one-member sentence study in Azerbaijani linguistics // Scientific Work XIII international scientific research conference, – Baku, 2023. – p.22-25. Index Copernicus International.

Dissertasiyanın müdafiəsi 10 oktyabr 2023-cü il tarixində saat 13⁰⁰da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 7 iyul 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 03.07.2023

Kağız formatı: 60x84 16\¹

Həcm: 37 777

Tiraj: 100